

KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA MILLIY VA ILG'OR TAJRIBALAR TAHLILI

Musurmonova S.Sh

Andijon davlat pedagogika institute 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O'zbekistonda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar, milliy tajribalar va ularning samaradorligi tahlil qilinadi. Xususan, "Yosh kitobxon" tanlovi, "Filolog kitobxon", "Mutolaa haftaligi" kabi respublika miqyosidagi tashabbuslar, shuningdek, elektron kutubxonalar va yoshlar o'rtasida kitob o'qishni targ'ib etish yo'nalishida olib borilayotgan islohotlar yoritiladi. Shu bilan birga, ilg'or xorijiy mamlakatlar — Finlyandiya, Yaponiya, AQSh va boshqa davlatlarning tajribalarini O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada milliy va xorijiy tajribalarning o'xshash va farqli jihatlari qiyoslab ko'rsatiladi hamda yoshlar orasida mutolaa madaniyatini yanada rivojlantirish bo'yicha amaliy takliflar ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *kitobxonlik madaniyati, milliy tajriba, mutolaa, ma'naviyat, xorijiy tajriba, ta'lim tizimi, elektron kutubxona, yoshlar, ma'rifat.*

Аннотация: *В данной статье анализируется формирование культуры чтения в Узбекистане, национальный опыт и эффективность реализуемых мер. В частности, рассматриваются такие республиканские инициативы, как конкурс «Юный читатель», «Фестиваль книги», «Неделя чтения», а также развитие электронных библиотек и мероприятия, направленные на продвижение чтения среди молодежи. Кроме того, изучается передовой зарубежный опыт — Финляндии, Японии, США и других стран, а также возможности его применения в условиях Узбекистана. В статье сопоставляются схожие и отличительные черты национального и зарубежного опыта и предлагаются практические рекомендации по дальнейшему развитию культуры чтения среди молодежи.*

Ключевые слова: *культура чтения, национальный опыт, чтение, духовность, зарубежный опыт, система образования, электронная библиотека, молодежь, просвещение*

Abstract: *This article analyzes the development of reading culture in Uzbekistan, focusing on national experiences and the effectiveness of current initiatives. In particular, it examines nationwide programs such as the "Young reader" contest, "Philologist reader" and "Reading Week," as well as the establishment of electronic libraries and efforts to promote reading among youth. Additionally, the study explores the advanced experiences of Finland, Japan, the United States, and other countries, assessing their applicability within the Uzbek context. The article compares similarities and differences between national and international practices and offers practical recommendations for enhancing reading culture among young people.*

Keywords: *reading culture, national experience, reading, spirituality, foreign experience, education system, electronic library, youth, enlightenment.*

Bugungi globallashuv davrida insoniyat hayoti tubdan o'zgarib, axborot oqimining nihoyatda tezlashgani, raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga chuqur kirib kelgani barchamizdan yangicha fikrlash, yangicha yondashuvni talab qilmoqda. Bunday sharoitda millatning ma'naviy barkamolligi, intellektual salohiyati, ijtimoiy faolligi va madaniy darajasi bevosita uning a'zolari — ayniqsa, yosh avlodning kitob o'qish madaniyatiga, ma'naviy oziqaga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi.

Kitob inson tafakkurining eng muhim manbai, bilim va ma'naviyatning asosi sanaladi. Har bir xalqning taraqqiyot darajasi, uning yosh avlodiga berayotgan tarbiyasi, ilmiy va madaniy yutuqlari o'sha xalq orasida kitob o'qishga bo'lgan qiziqish bilan chambarchas bog'liqdir. Shu boisdan ham kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish masalasi nafaqat ta'lim tizimining, balki butun jamiyatning dolzarb masalasiga aylangan.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ma'naviyat sohasida olib borilayotgan islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri ham aynan kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Kitob — eng buyuk boylik, eng ishonchli do'st" g'oyasi asosida respublika miqyosida keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. "Eng faol kitobxon" tanlovi, "Kitob bayrami", "Mutolaa haftaligi" kabi tashabbuslar, yangi kutubxonalar tarmog'ining tashkil etilishi va elektron kutubxonalarning yaratilishi bu boradagi ishlarga asos bo'lmoqda.

Shu bilan birga, kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va milliy an'analar bilan uyg'unlashtirish bugungi kun talabidir. Chunki rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, kitob o'qish madaniyati bolalikdan boshlab tizimli ravishda shakllantirilsa, bu kelajakda yoshlarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, ijodiy yondashuv va muloqot madaniyatini rivojlantiradi.

Masalan, Finlyandiya, Yaponiya, AQSh kabi mamlakatlarda o'qish jarayoni nafaqat ta'lim tizimining bir qismi, balki milliy qadriyat sifatida qaraladi. Har kuni o'qish uchun maxsus vaqt ajratilishi, oilaviy o'qish an'alarining shakllanganligi, zamonaviy kutubxonalar va audiokitob tizimining keng joriy etilishi ularning muvaffaqiyatining asosi yomillaridan biridir.

O'zbekistonda esa ushbu sohada olib borilayotgan islohotlar milliy qadriyatlar, ona tili va adabiyotimizning boy merosi asosida yo'lga qo'yilgan bo'lib, maqsad — yoshlar ongida kitobga muhabbatni uyg'otish, kitob o'qishni kundalik hayot tarzi darajasiga olib chiqishdir. Shu ma'noda, ilg'or xorijiy tajribalarni milliy sharoitga mos tarzda qo'llash orqali mamlakatimizda kitobxonlik madaniyatini yanada yuksaltirish mumkin.

Mazkur maqolada kitobxonlik madaniyatini shakllantirish jarayonida ilg'or xorijiy tajribalar (Finlyandiya, Yaponiya, AQSh va boshqalar) hamda O'zbekistonning milliy yondashuvi tahlil qilinadi, ularning o'xshash va farqli jihatlari ko'rsatilib, bu tajribalardan samarali foydalanish bo'yicha amaliy takliflar ilgari suriladi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, yoshlarni ma'naviy barkamol, bilimli, tafakkuri keng insonlar etib tarbiyalash yo'lida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda "Yosh kitobxon" tanlovi va "Mutolaa" elektron platformasi mamlakat miqyosida kitob o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishda muhim o'rin tutmoqda.

"Yosh kitobxon" tanlovi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining kitobxonlikni rivojlantirishga oid topshiriqlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari asosida 2019-yildan boshlab muntazam o'tkazib kelinmoqda.

Tanlov har yili uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. Tuman (shahar) bosqichi — eng faol o'quvchi-kitobxonlar aniqlanadi;
2. Viloyat bosqichi — g'oliblar o'qigan asarlar yuzasidan suhbat, tahlil va savol-javoblar asosida baholanadi;
3. Respublika bosqichi — eng ilg'or yosh kitobxonlar bellashib, faxriy unvon va esdalik sovg'alari bilan taqdirlanadilar.

Ishtirokchilar maktab, akademik litsey, texnikum va oliy ta'lim muassasalaridan saralab olinadi. Ular tanlovda badiiy asarlarni chuqur o'qib tushunish, ularning mazmun-mohiyatini tahlil qilish va shaxsiy fikrni ifoda etish kabi ko'nikmalarini namoyon etadilar.

"Yosh kitobxon" tanlovi — bu shunchaki musobaqa emas, balki kitobni hayot tarziga aylantirishga chaqiruvchi harakatdir. Uning natijasida:

- o'quvchilar o'qigan asarlardan hayotiy saboq olishni o'rganadi;
- yoshlar orasida badiiy adabiyotga muhabbat ortadi;
- mustaqil fikrlash, nutq madaniyati va tahlil qilish qobiliyati rivojlanadi.

Tanlov shuningdek, o'qituvchilar va ota-onalar orasida ham mutolaaga e'tiborni kuchaytirib, har bir oilada kitobxonlik muhitini yaratishiga xizmat qilmoqda.

Respublika bosqichida g'olib bo'lgan yoshlar nafaqat sovrinlar bilan taqdirlanadi, balki ularning faoliyati ommaviy axborot vositalarida keng yoritiladi. Ular o'z maktablarida, tuman va viloyat tadbirlarida kitobxonlik elchisi sifatida ishtirok etadilar.

Ko'plab g'oliblar keyinchalik adabiyot, jurnalistika, pedagogika yo'nalishlarida o'qishni davom ettirib, o'z sohasida yetuk mutaxassis bo'lib yetishmoqda.

"Yosh kitobxon" tanlovi orqali quyidagi natijalarga erishilmoqda: maktab va mahallalarda kitobxonlik klublari tashkil etildi; kutubxona fondlari yangilandi, yangi adabiyotlar bilan boyitildi; yoshlar orasida o'qish odati asta-sekin mustahkamlanmoqda; mahalliy mualliflar asarlari keng targ'ib qilinmoqda.

"Yosh kitobxon" tanlovi yosh avlod qalbida kitobga mehr uyg'otadigan, ularni fikrlash, tahlil qilish va izlanishga chorlaydigan muhim ijtimoiy-ma'naviy harakatdir. Bu tanlov orqali:

"Bir kitob — bir dunyo, bir o'qish — bir hayotiy saboq" degan g'oya yoshlar ongiga chuqur singmoqda. Kitobga mehr — bu ma'naviyatga mehr. Shunday ekan, "Yosh kitobxon" tanlovi O'zbekistonning ma'rifatli, o'qimishli, intellektual yosh avlodini voyaga yetkazishda beqiyos o'rin tutadi.

Bugungi axborot asrida insonning o'qishga bo'lgan munosabati o'zgarib bormoqda. Endi kitob o'qish uchun har doim bosma nashr kerak emas — elektron va audio formatlar zamonaviy hayotning ajralmas qismiga aylandi. Shu jarayonda O'zbekistonda yaratilgan "Mutolaa" mobil ilovasi milliy kitobxonlik madaniyatini raqamli muhitga olib kirgan eng muvaffaqiyatli platformalardan biridir.

"Mutolaa" mobil ilovasi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan kitobxonlikni rivojlantirish, yoshlar o'rtasida o'qish madaniyatini shakllantirish g'oyalariga muvofiq ishlab chiqilgan.

Ilovaning asosiy maqsadi — badiiy, ilmiy va o'quv adabiyotlarga keng va qulay kirish imkonini yaratish, o'qish va tinglash odatini ommalashtirish, raqamli axborot muhitida milliy kitobxonlikni qo'llab-quvvatlashdan iboratdir.

"Mutolaa" ilovasi — bu oddiy elektron kutubxona emas, balki interaktiv ta'limiy va ma'rifiy platforma bo'lib, foydalanuvchilar uchun quyidagi qulayliklarni taqdim etadi:

1. Elektron kitoblar kutubxonasi. Ilovada yuzlab o'zbek va jahon adabiyotiga mansub asarlar mavjud. Foydalanuvchilar janr, muallif yoki mavzu bo'yicha qidiruv orqali istalgan kitobni topa oladilar.

2. Audiokitoblar imkoniyati. Har bir kitobning audio versiyasi ham ilovada joylashtirilgan. Bu o'qishga vaqt topa olmaydigan, ammo tinglab bilim olishni istaydiganlar uchun katta qulaylik yaratadi.

3. Offline rejimda foydalanish. Kitoblar va audiolarni yuklab olib, internetsiz holatda ham foydalanish mumkin.

4. Foydalanuvchi uchun shaxsiy kabinet. Har bir foydalanuvchi o'qigan kitoblarini saqlab boradi, o'z o'qish tarixini ko'rishi va tahlil qilishi mumkin.

5. Qulay interfeys va dizayn. Ilova sodda, zamonaviy va barcha yoshdagi foydalanuvchilar uchun tushunarli tarzda ishlab chiqilgan.

"Mutolaa" ilovasida audiokitoblar bo'limi alohida ahamiyatga ega. Bugungi tezkor hayotda ko'plab yoshlar, ayniqsa talabalar, transportda, sport paytida yoki dam olish chog'ida kitob tinglash orqali mutolaa bilan shug'ullanish imkoniga ega bo'ldilar.

Bu imkoniyat o'qish odatini har qanday sharoitda davom ettirish, vaqtni samarali o'tkazish va bilim olishni hayot tarziga aylantirishga yordam beradi.

"Mutolaa" ilovasi nafaqat texnologik qulaylik, balki ma'naviy -ma'rifiy hodisa sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Uning asosiy ijobiy ta'sirlari quyidagilardir: Yoshlar orasida o'qishga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Milliy adabiyotlarni keng targ'ib etadi. Ota-onalar va o'qituvchilar uchun ham qulay o'quv vositasi vazifasini bajaradi. Nogironligi bo'lgan shaxslar uchun kitob tinglash orqali bilim olish imkonini beradi.

Shu bois "Mutolaa" bugun nafaqat yoshlar orasida, balki keng jamoatchilik orasida ham ma'rifat va tafakkur platformasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Kelgusida "Mutolaa" ilovasiga: interaktiv testlar, o'qish tavsiyalari, foydalanuvchi uchun shaxsiy o'qish rejalari, kitob muhokamalari va baho lash tizimi kabi yangi funksiyalar qo'shilishi rejalashtirilgan.

Bu yangiliklar orqali “Mutolaa” nafaqat o‘qish, balki kitobxonlar hamjamiyatini shakllantiruvchi raqamli markazga aylanishi kutilmoqda.

“Mutolaa” mobil ilovasi — kitob o‘qishning yangi davrini boshlab bergan milliy platformadir. U nafaqat texnologik jihatdan qulay, balki ma’naviy-ma’rifiy jihatdan ham katta qadriyatga ega. “Mutolaa” — bu har bir o‘zbekistonlik uchun bilim manbai, tafakkur maktabi va ma’naviy ozuqa manbai.

Bugun “Mutolaa” orqali minglab yoshlar kitobni o‘qish emas, balki tinglash, his qilish va anglash madaniyatiga ega bo‘lmoqda. Shu tariqa, O‘zbekiston raqamli ma’rifat yo‘lida yangi bosqichga ko‘tarilmoqda.

Finlyandiya nafaqat Yevropada, balki butun dunyoda kitob o‘qish darajasi eng yuqori bo‘lgan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Bu holat tasodif emas — u uzoq yillik davlat siyosati, ta’lim tizimi, oilaviy qadriyatlar va zamonaviy texnologiyalar uyg‘unligining natijasidir.

Finlyandiya hukumati o‘qish madaniyatini milliy strategik ustuvor yo‘nalish deb biladi. Har 10 yilda “National Reading Policy” (Milliy o‘qish siyosati) yangilanadi. Vazirliklar, kutubxonalar, nashriyotlar va maktablar birgalikda bu siyosatni amalga oshiradi. 2021–2030-yillar uchun yangi dastur “Reading Finland” deb nomlanadi. U o‘qishni ijtimoiy tenglik, madaniy barqarorlik va raqamli savodxonlikning asosi sifatida belgilaydi.

Finlyandiya ta’lim tizimi dunyoda eng samaralilaridan biri. Bu tizimda o‘qish markaziy o‘rinni egallaydi.

Har bir maktabda kun “15 daqiqalik tinch o‘qish” (Silent Reading Time) bilan boshlanadi. O‘quvchilar har kuni o‘zlari tanlagan kitobni o‘qiydi, bu uchun baho qo‘yilmaydi. Har bir sinfda sinf kutubxonasi mavjud; unda o‘quvchilar o‘z kitoblarini ham qo‘shishi mumkin. O‘qish faqat darsda emas — o‘qituvchilar o‘quvchilarni o‘qigan kitobi haqida suhbat, sahnalashtirish, rasm chizish orqali rag‘batlantiradi.

Natija: PISA xalqaro tadqiqotiga ko‘ra, Finlyandiya o‘quvchilari o‘qish, tahlil qilish va tushunishda dunyoda 1–3-o‘rinlarda.

Finlyandiya kutubxonalari — bu nafaqat kitob o‘qish joyi, balki ijtimoiy markazlar. Har 5 ming aholiga bitta davlat kutubxonasi to‘g‘ri keladi. 17 ta mobil kutubxona avtobusi bor — ular qishloqlarda yurib, kitoblarni bevosita aholiga yetkazadi. Har bir fuqaro yiliga o‘rtacha 18 ta kitob oladi. Kutubxonalar bepul va raqamli xizmatlar bilan ta’minlangan (Wi-Fi, e-kitoblar, audio kitoblar, 3D printerlar, o‘quv xonalar).

Eng mashhuri — Helsinkki Oodi Kutubxonasi. 2018-yilda ochilgan. Yevropaning eng zamonaviy kutubxonasi hisoblanadi. Ichida kitob o‘qish joylari, studiya, o‘yin xonalari, kinoteatr, va hatto robot yordamchilar mavjud.

Finlyandiya o‘qish jarayonini raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirgan. “Finna.fi” — milliy raqamli kutubxona platformasi. U orqali 400 dan ortiq kutubxona, muzey va arxiv resurslari bir tizimga ulangan. Har bir fuqaro elektron ID orqali kirib, e-kitob, maqola, audio yoki video materiallarni bepul yuklab oladi. Bolalar uchun “Lukulumoo” nomli mobil ilova ishlab chiqilgan — u o‘qish jarayonini o‘yin shaklida o‘rgatadi.

Finlyandiya oilalarida o'qish madaniyati juda qadrlanadi. Bolalarga o'qish odati 2 yoshdan boshlab singdiriladi. Har bir yangi tug'ilgan chaqaloqqa davlat tomonidan "Book Start Kit" — dastlabki kitoblar to'plami sovg'a qilinadi. Ota-onalar uchun "Family Reading Program" dasturi mavjud, unda ular bolalar bilan birgalikda o'qish bo'yicha maslahatlar oladi.

Finlyandiya o'qishni targ'ib qiluvchi milliy mukofotlar va festivallar mavjud. "Finlandia Prize" – yilning eng yaxshi kitobi uchun beriladi. "Reading Week" – har yili o'tkaziladigan o'qish haftaligi. Maktablar o'rtasida "Yosh kitobxonlar tanlovi" o'tkaziladi.

Aholining 90% dan ortig'i o'qishni sevimli mashg'ulot deb biladi. 70% dan ko'prog'i kamida oyda bir marta kutubxonaga boradi. Yiliga o'rtacha 20–25 ta kitob o'qiladi. 2016-yilda BMT tomonidan Finlyandiya "Eng kitobxon xalq" deb e'tirof etilgan.

XULOSA

Kitobxonlik madaniyati — har qanday jamiyatning ma'naviy, madaniy va intellektual taraqqiyot darajasini belgilovchi muhim ko'rsatkichdir. Ilg'or xorijiy mamlakatlar, xususan Finlyandiya, Janubiy Koreya, Yaponiya va Buyuk Britaniya tajribasi shuni ko'rsatadiki, kitob o'qish odatini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida yo'lga qo'yilgan. Ular o'qishni faqat ta'lim jarayoni sifatida emas, balki butun hayot davomida insonni rivojlantiruvchi madaniy qadriyat deb biladilar.

Finlyandiya misolida ko'rish mumkinki, o'qish madaniyatini rivojlantirishda bir necha omillar uyg'unlashgan: maktab tizimida bolalikdan mutolaa madaniyatini shakllantirish, kutubxonalarning keng tarmog'ini yaratish, o'qishni oilaviy qadriyat sifatida mustahkamlash hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish. Natijada bu mamlakatda o'qish – kundalik hayotning tabiiy qismi, milliy iftixor darajasiga ko'tarilgan.

O'zbekiston tajribasi ham so'nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. "Yosh kitobxon" tanlovining o'tkazilishi, "Mutolaa" mobil ilovasining yaratilishi, kitob nashrini qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat dasturlari — bularning barchasi kitobxonlik madaniyatini targ'ib qilishda muhim bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, "Mutolaa" mobil ilovasi o'qish jarayonini raqamli maydonga olib chiqib, yosh avlodning kitobga bo'lgan qiziqishini oshirishda yangi bosqichni boshlab berdi.

Shuningdek, O'zbekiston uchun xorijiy tajribadan olinadigan asosiy saboqlar shundan iboratki: kitobxonlikni rag'batlantirish uzluksiz ta'lim tizimiga integratsiya qilinishi kerak, kutubxonalar zamonaviy madaniy va ta'lim markazlariga aylantirilmog'i zarur, o'qish jarayonini raqamlashtirish (elektron va audio formatlar, mobil ilovalar) orqali yoshlarning qiziqishini oshirish mumkin, oilaviy o'qish madaniyatini shakllantirish davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, ilg'or xorijiy va milliy tajribalarni uyg'unlashtirish orqali O'zbekistonda kitobxonlik madaniyatini yangi bosqichga ko'tarish imkoniyati mavjud. Kitob o'qish — bu nafaqat bilim manbai, balki inson tafakkuri, axloqi va millat ma'naviyatining poydevoridir. Shu bois, kitobxonlikni qo'llab-quvvatlash jamiyatning barqaror intellektual va madaniy rivojiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmad, M.F.; Gapar, WRGWA Malayziya oliy ta'limida sun'iy intellekt davri: o'z-o'zini kashf qilish ta'limi uchun aralash haqiqat moddiy ta'lim tizimidagi ta'sir va muammolar (SEE). Procedia kompyuter. Ilmiy 2019, 163, 2-10.
2. Astratova G.V. (2021). Tsifrovizatsiya i klyuchevye meynstrimy razvitiya vysshego obrazovaniya [Oliy ta'limni raqamlashtirish va asosiy asosiy rivojlanish] Ijtimoiy va ekotizimning iqtisodiy rivojlanishi uchun raqamli kontent. 16-19.
3. Ernazarov, D. (2020). Yoshlarda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirishning ba'zi jihatlari.
4. Ernazarov, D. (2020). Yoshlar va internet (ijtimoiy -falsafiy tahlil)
5. Hua, MTA va'dasi va tahdidi: Singapurda keng tarqalgan hisoblash uchun iN2015 bsh rejasi. Ilmiy Technol. Ijtimoiy 2012, 17, 37-56.
6. Kadirov M.M. «Axborot texnologiyalari» fanidan o'quv qo'llanma. 1-qism. – T.:«Sano-standart» nashriyoti, -2018. 192-237 b.
7. Raximov N.O. Intellektual o'qitish tizimlarida bilimlarni ifodalash modellari // TATU xabarlar. – Toshkent. №4. 2010. 64-68 b.
8. G'ulomov S.S. va boshqalar "Axborot tizimlari va texnologiyalari". Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. - T: «Sharq», 2000 y. 336-368 b.
9. Shugal N.B., Bondarenko N.V., Varlamova T.A., Volkova G.L., Shkaleva E.V., Shmatko N.A. Turli darajadagi ta'lim tashkilotlarida raqamli muhit. / Analitik hisobot. – M: Milliy tadqiqot universiteti Iqtisodiyot oliy maktabi, 2023. – 164 b.
10. Брусиловский П.Л. Интеллектуальные обучающие системы. // Информатика. Наука-технический сборник. Киев, 1990. № 2.
11. Бессмертный И.А. "Искусственный интеллект" Учебное пособие. Санкт-Петербург 2010. 27-32 с.
12. David Moursund. Brief Introduction to Educational Implications of Artificial Intelligence. <http://darkwing.uoregon.edu/~moursund/dave/index.htm>. 24.04.2006, 45-6.
13. <https://regulation.gov.uz/ru/document/19838>
14. [https://en.wikipedia.org/wiki/John_McCarthy_\(computer_scientist\)](https://en.wikipedia.org/wiki/John_McCarthy_(computer_scientist))
15. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Интеллект>
16. <https://lex.uz/docs/5297046>